

Спадщина М.П. Драгоманова як джерело до вивчення історії суспільно-політичного руху ХІХ ст.

Комплексно досліджено позиції М.П. Драгоманова у вивченні історії суспільно-політичного руху ХІХ ст. в Україні. Проведено критичний аналіз численних джерел, узагальнено досвід історіографічних розробок досліджуваної проблеми.

Ключові слова: Драгоманов М.П., Україна, ХІХ століття, суспільно-політичний рух, історіографія, джерелознавство.

В сучасній українській історичній науці намітився ряд пріоритетних науково-дослідних напрямків. До їх числа відноситься вивчення історії суспільно-політичного руху та суспільної думки України. Зміна політичної ситуації у країні, здобуття державної незалежності, культурне відродження, зростання національного самоусвідомлення ставлять перед дослідниками нові завдання детальнішого вивчення проблем, пов'язаних із розумінням процесу формування особливостей української нації, піднесенням національної самосвідомості, її інтелектуального, політичного і духовного розвитку. Останній час характеризується постійним ростом інтересу до різних аспектів української суспільно-політичної думки з боку спеціалістів гуманітарних наук. До наукового обігу широко залучаються нові матеріали, переосмислюються раніше відомі.

Серед інших, в українській історіографії М.П. Драгоманов залишив глибокий слід, його ідеї часто мали визначальний вплив. Протягом десятиріч історичні та ідеологічні уявлення української інтелігенції ґрунтувались на драгоманівських теоретичних розробках. Будучи видатним мислителем, спостережливим політиком і глибоким теоретиком, він аналізував складну ситуацію в Україні, досліджував причини розгортання та напрямки суспільно-політичного руху ХІХ ст. в Україні. Своїми працями М.П. Драгоманов вплинув на світогляд видатних українських діячів, серед яких І.Я. Франко, М.І. Павлик, М.С. Грушевський, В.К. Винниченко, Олена Пчілка, Леся Українка, М.М. Коцюбинський та інші. Під впливом його теоретичних розробок постали перші українські політичні партії – РУП, НУП, УСДРП та інші. Високий рівень наукової ерудиції, інтелекту зумовлюють унікальність спадщини М.П. Драгоманова і його вагомий внесок у розвиток як української, так і світової думки.

Впродовж життя учений шукав розв'язання найактуальніших для України проблем. Він працював як історик, публіцист, літературознавець, фольклорист, соціолог, політик та суспільний діяч. У своїх працях М.П. Драгоманов визначив, серед інших, ряд пріоритетних тем: аналіз політики царату стосовно неросійських національностей, вивчав українську

національну проблему, розвиток освіти і стан шкільної справи в Україні, українську минувшину й фольклор, як носії національних традицій, перспективи розвитку соціалізму в країні, здійснював аналіз діяльності народників, шляхи реформування Російської імперії, діяльність земств і перспективи лібералізму.

М.П. Драгоманов брав активну участь у теоретичних дискусіях та ідейних суперечках у середовищі як українського національного, так і загальноросійського радикально-демократичного (народницького) та ліберально-демократичного (земського) руху. Обставини написання творів М.П. Драгоманова потребують додаткового поглибленого аналізу і мають враховуватися при використанні. Необхідно зважати на полемічне спрямування його праць. Впродовж 70–80-х років XIX ст. М.П. Драгоманов підтримував листування, або безпосередньо контактував з понад 200 діячами різних ідейних уподобань. Дослідження теоретичних надбань М.П. Драгоманова ускладнюється з огляду на специфіку викладу ученим власних поглядів. Головним напрямком його політичної діяльності стало намагання синтезувати ідеї ліберально-демократичного й радикально-демократичного руху задля компромісного розв'язання гострих проблем тогочасного суспільства. Праці ученого мають різне спрямування і звернені як до поточних суспільних проблем, так і до глибоко узагальнюючих теоретичних побудов. Для них характерна принциповість і максималізм.

Вже в ранніх роботах М.П. Драгоманова виявилася характерна для нього наукова методика досліджень історії суспільно-політичного руху. У прагненні дослідити ту чи іншу проблему якомога глибше, учений залучав максимальну кількість фактичного й джерельного матеріалу. Його роботи відзначаються різноманітністю, широтою у застосуванні методологічних засад і дослідницьких методик. Поряд із цим, М.П. Драгоманов завжди безкомпромісно негативно ставився до різних виявів дилетанства та поверхового трактування суспільних явищ. Важливе місце займають роботи автобіографічного характеру, в яких М.П. Драгоманов сформулював власні позиції. Серед них варто окремо згадати «Австро-руські спомини (1867–1877)» [1] та «Автобиографическую заметку (1841–1889)» [2] із доповненнями до них. Автобіографічні праці ученого мають свою специфіку. Хоча ці роботи не претендують на неупереджене висвітлення минулих подій і явищ, але вони допомагають зрозуміти й скласти цілісне враження про позиції М.П. Драгоманова.

Особливої уваги заслуговують женевські роботи М.П. Драгоманова. На сьогоднішній день вони є бібліографічною рідкістю. Тривалий час ці праці були недоступні широкому загалу. Але саме вони мають важливе значення для дослідників даної проблеми, оскільки це – позацензурні роботи, які найповніше розкривають суспільно-політичні позиції М.П. Драгоманова. Найбільш інформативні серед них: «Внутреннее рабство и война за освобождение» (Женева, 1877), «Народні школи на Україні, серед життя й письменства в Росії» (Женева, 1877), «Историческая Польша и великорусская демократия» (Женева, 1881), «Нові українські пісні про громадські справи (1764–1880)» (Женева, 1881), «Народная Воля» о централизации революционной борьбы в России» (Женева, 1882), «Восемнадцать лет войны чиновничества с земством» (Женева, 1883), «Опыт украинской политико-социальной программы: Свод и объяснения» (Женева, 1884), «Накануне новых смут» (Женева, 1886) та ін. У низці праць М.П. Драгоманова є обґрунтування доцільності використання моральних, «чистих» методів у здійсненні суспільно-політичних

перетворень. Цьому питанню присвячена його окрема стаття «Чистое дело требует чистых средств» (1876).

Серед праць М.П. Драгоманова, написаних в останній період життя, варто згадати наступні: «Неполітична політика» (1890), «Чудацькі думки про українську національну справу» (1891), «Неправда – не просвіта» (1892), «Листи на Наддніпрянську Україну» (1893–1894). М.П. Драгоманов завжди чітко усвідомлював тісне переплетіння української справи з світовими тенденціями суспільного розвитку. Він постійно піднімав українське питання серед європейських освічених кіл. Учений також намагався зорієнтувати український національний рух за європейськими ліберально–демократичними зразками, вносячи в нього свіжі, передові ідеї.

За умов жорстокої цензури у публіцистичній полеміці М.П. Драгоманов, як і інші діячі українського руху, був змушений використовувати псевдоніми. У нього їх було кілька – «Українець» (у галицьких виданнях «Друг» і «Правда»), «Толмачов» («Вестник Европы»), «П. Кузьмичевский» («Киевская Старина») та ін. У ряді випадків, зокрема, у «Киевском телеграфі» учений публікував свої статті анонімно. Водночас М.П. Драгоманов застосував криптоніми: «М.Д.» («Громада», «Вольное слово»), «М. Т–ов» («Вестник Европы», «Киевская Старина») і т. ін.

Існує різний ступінь інформативності щодо авторства, часу, місця та обставин появи творів М.П. Драгоманова. Лише деякі праці містять вичерпно повні відомості щодо цього, як, наприклад, робота «Турки внутренние и внешние» (1876). Проте часто відсутні прямі вказівки в праці на авторство, обставини написання, час і місце. Не завжди збігається час написання праці і час першодруку. Наприклад, «Антракт з історії українофільства» вперше надрукований у львівському журналі «Правда» за 1876 р. під псевдонімом «Українець». А з редакційної преамбули з'ясовується, що дана стаття була надіслана до редакції ще влітку 1872 року під назвою «Народна освіта й література на Україні» [3,40].

Щодо власне історіографічних досліджень, то тут варто відзначити, що М.П. Драгоманов не мав на меті проводити спеціальні історичні розробки. Його дослідження розпорозені по публіцистичних, наукових та інших працях. Проте, вони виходять на якісно новий рівень дослідження у зв'язку з застосуванням історико–порівняльного методу у вивченні проблем суспільно–політичного руху.

Цікава інформація з даної теми міститься у багатій епістолярній спадщині М.П. Драгоманова. Він листувався із широким колом учених і суспільних діячів (М.М. Стасюлевичем, О.С. Суворіним, Ю.А. Яворських, О.С. Терлецьким, О.М. Пішніним, В. Навроцьким, І.Я. Франком, М.І. Павликом, В.Б. Антоновичем, Т. Окуневським, П.О. Кулішом та ін.). Найбільший інтерес викликають листи Михайла Петровича до прогресивних діячів, в яких є його оцінки українського національного, радикально–демократичного (народницького) та ліберально–демократичного (земського) руху, даються поради, критикуються заходи та вчинки суспільно–політичних діячів. Проте цей вид джерел вимагає особливого підходу. Драгоманівська епістолярна спадщина неоднозначна за інформативністю і значною мірою залежить від характеру листування, яке було конспіративним, легальним чи напівлегальним, що вимагає з'ясування обставин і причин написання листів.

Велике значення для дослідження драгоманівської спадщини мають, видані І.Я. Франком та М.І. Павликом, збірки праць та листування ученого [4]. М.І. Павлик видав низку томів, де подається листування

М.П. Драгоманова з провідними діячами Західної України – Мелітоном Бучинським, Теофілом Окуневським, Наталією Кобринською та іншими. Цими виданнями було зроблено значний внесок у збирання й публікацію значної частини драгоманівської теоретичної та епістолярної спадщини.

Взагалі, величезна наукова, літературно–публіцистична та епістолярна спадщина М.П. Драгоманова видавалась епізодично, нерівномірно й переважно за кордоном. Крім видань женевської друкарні «Громада», значна частина його праць вміщена в часописах «Киевский телеграф» (Київ), «Вольное слово» (Женева), «Народ» (Львів), «Жите і слово» (Львів), «Вестник Европы» (Москва), «Санкт–Петербургские ведомости» (Санкт–Петербург) та ін. Більшість видань пізніше не перевидавались й стали бібліографічною рідкістю.

У хронологічному порядку видання праць М.П. Драгоманова умовно можна поділити на етапи: роботи, які учений видав особисто, дорадянський, радянський і сучасний період. У кожному з вказаних періодів простежуються свої особливості видання, дослідження та залучення фактичних матеріалів. Праці ученого досить різноманітні – від хронікальних заміток у пресі до змістовних монографічних досліджень. Та досьогодні вони розпорошені по різних виданнях та архівах.

Вагомий внесок у розвиток драгоманознавства, у справу публікації праць ученого, його епістолярної спадщини зробили представники української науки в діаспорі. Так, Українським Науковим інститутом у Варшаві було видано частину архіву М.П. Драгоманова [5]. В останні десятиліття учені ввели в науковий обіг низку нових архівних матеріалів. Продовжується публікація маловідомих праць М.П. Драгоманова [6]. Велике значення для ознайомлення з його творчою спадщиною широкого кола читачів мають збірки праць: Драгоманов М.П. Літературно–публіцистичні праці (Т.1–2, Київ, 1970); Драгоманов М.П. Вибране (Київ, 1991).

Значний масив із неопублікованих джерел становлять документи й матеріали, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві (ЦДІАУК), Центральному державному архіві України у м. Львові (ЦДІАУЛ) та Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Частина з них опубліковано у збірнику документів і матеріалів: Михайло Драгоманов. Документи і матеріали: 1841–1994 [7].

Так, матеріали фонду Управління попечителя Київського навчального округу (Ф.707) ЦДІАУК містять інформацію про період навчання М.П. Драгоманова, формування кола його наукових зацікавлень. Матеріали про навчання, роботу у Київському університеті Святого Володимира та наукові закордонні відрядження М.П. Драгоманова є у фонді Київського університету (Ф.708). У фонді Канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал–губернаторства (Ф.442) знаходяться документи, що стосуються закордонної діяльності М.П. Драгоманова, заборони розповсюдження видань ученого. Низка офіційних документів, що стосуються оцінки тодішньою владою його громадсько–політичної діяльності, зберігається у фондах Київського жандармського управління (Ф.274) та Київського охоронного відділення (Ф.275).

В Інституті рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського зберігається окремий фонд М.П. Драгоманова (Ф.172). Серед його документів найбільший інтерес становлять неопубліковані листи, маловідомі праці ученого, курси лекцій, прочитані в Київському університеті Св. Володимира. Досить насиченим є фонд Літературних матеріалів (Ф.1), де зберігаються документи про закордонні відрядження М.П. Драгоманова, його роботу в Київському

університеті Св. Володимира. Крім того, тут знаходяться маловідомі листи М.П. Драгоманова до О.І. Герцена (Спр.44054), П.І. Житецького (Спр.47445,47470, 47450–47451 та ін.), П.О. Куліша (Спр. 29638–29658).

Змістовними, з огляду на їх інформативність, є спогади В. Дебогорія–Мокрієвича про М.П. Драгоманова (Ф.Х, Спр.14715). Тут зберігаються також матеріали, зібрані та опрацьовані М. Возняком (Ф.Х, Спр.14697, Спр.16997), К. Копержинським (Ф.Х., Спр.17512) та іншими авторами журналу «Україна» та збірника «За сто літ».

Вивченню історіографії та джерел, пов'язаних з М.П. Драгомановим, присвячені окремі розділи дисертаційних досліджень Н.В. Здорікової, Т.Г. Андрусика, О.А. Крук [8]. Деяка увага даній проблемі приділена в монографіях А.М. Круглашова, Т.Г. Андрусика [9]. У дисертаційній роботі Г.В. Костенко вивчається історіографія дослідження світогляду та суспільно–політичної діяльності М.П. Драгоманова [10].

Без перебільшення М.П. Драгоманова можна назвати людиною, що мала першочерговий вплив на розвиток української громадської думки і надала українському руху нове забарвлення. Важливим досягненням М.П. Драгоманова було те, що він в українському середовищі став творцем нового, політичного напрямку, розглядав український народ у європейському контексті і доводив його окремішність як нації. В результаті комплексного опрацювання його спадщини з'ясовано, що серед основних засад драгоманівських розробок виокремлюються аспекти глибокого синтезу української національної та загальноєвропейської традиції на ґрунті демократизму; розуміння українського руху не як літературно–етнографічного, а надання йому політичного характеру. Послідовний демократизм розглядається, як оптимальний шлях розвитку. Завдяки його теоретичним обґрунтуванням український рух пішов шляхом «європеїзації». Він один із перших запропонував широку, наближену до політичних реалій програму, обґрунтував потребу демократичних перетворень у суспільстві. Драгоманівські позиції характеризуються виваженістю до поставлених завдань. Він постійно намагався захистити національну самобутність, оригінальність, цілісність, доводив необхідність комплексного підходу до розв'язання актуальних проблем, акцентував увагу на потребі врахування національної специфіки та світових тенденцій, наголошував на добровільності національної самоідентифікації, пропонував принципово новий шлях реалізації національних цілей, звертався не до народу, а до більш освічених, свідомих і впливових верств. М.П. Драгоманов доводив хибність романтизованого ставлення до простого народу, його можливостей та ролі у даних процесах, виступав за підвищення рівня національної свідомості населення через освіту та піднесення національно–визвольного руху в широких масштабах.

Діяльність М.П. Драгоманова була однією з визначних подій в історії не лише українського національного руху, але і європейського демократичного руху в цілому. Серед причин постійного інтересу науковців до драгоманівської спадщини є те, що значна частина запропонованих ним суспільних орієнтирів пройшла випробування часом.

Література

1. *Драгоманов М.П.* Австро–руські спомини (1867–1877) // Драгоманов М.П. Літературно–публіцистичні праці. – К., 1970. – Т.2. – С.151–188.

2. *Драгоманов М.П.* Автобіографическая заметка (1841–1889) // Драгоманов М.П. Літературно–публіцистичні праці. – К., 1970. – Т.1. – С.45–67.

3. *Світленко С.І.* Народництво в Україні 60–80–х років XIX століття. Теоретичні проблеми джерелознавства та історії. – Дніпропетровськ, 1999.
4. *Драгоманов М.* Листи до Ів. Франка та інших. 1887–1895. – Львів: Накладом Українсько–Руської Видавничої Спілки, 1906. – 206 с.; *Листи М. Драгоманова до Ів. Франка та інших.* 1881–1886. – Львів: Накладом Українсько–Руської Видавничої Спілки, 1908. – 431 с.; *Переписка Михайла Драгоманова з Наталією Кобринською (1893–1895).* Зладив і видав М. Павлик. – Львів, 1905. – 23 с.; *Переписка Михайла Драгоманова з д-ром Теофілем Окуневським (1883, 1885–1891, 1893–1895).* Зладив і видав М. Павлик. – Львів, 1905. – 281с.
5. *Архів М. Драгоманова.* – Варшава, 1938. – Т.1. – 446 с.; *Лотоцький О.* До світогляду старого українофільства (із листування І.Я. Рудченка з М.П. Драгомановим) // Праці Українського Наукового інституту. – Варшава, 1938. – Т.48. – С.18–24.
6. *Бажинів І.Д.* Невідома стаття М. Драгоманова про І. Франка // Слово і час. – 1991. – № 9 – С.13–17; Хорунжий Ю. Невідомі поезії М. Драгоманова // Дніпро. – 1991. – № 11–12. – С.49–51.
7. *Михайло Драгоманов.* Документи і матеріали: 1841–1994. – Львів, 2001. – 733 с.
8. *Здорікова Н.В.* Проблема української національної самосвідомості в політичних поглядах М. Драгоманова: Дис. ... канд. філос. наук: 23.00.01. / Київський університет імені Тараса Шевченка. – К., 1993. – 131 с.; *Андрусак Т.Г.* Права людини в поглядах М. Драгоманова: Дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.01. / Львівський університет імені І. Франка. – Львів, 1993. – 207 с.; *Крук О.А.* Концепція історії України в науковій, публіцистичній та епістолярній спадщині М.П. Драгоманова: Дис. ... канд. істор. наук: 07.00.06. / НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського. – К., 1996. – 186 с.
9. *Круглашов А.М.* Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. – Чернівці: Прут, 2000. – 488 с.; *Андрусак Т.Г.* Шлях до свободи (М. Драгоманов про права людини). – Львів: Світ, 1998. – 189 с.
10. *Костенко Г.В.* Світогляд та суспільно–політична діяльність Михайла Драгоманова: історіографія проблеми: Дис. ... канд. істор. наук 07.00.06. / Дніпропетровський національний університет. – Дніпропетровськ, 2000. – 182 с.

Козуб Л.В. Наследие М.П. Драгоманова как источник изучения истории общественно–политического движения XIX ст.

Комплексно исследованы позиции М.П. Драгоманова в изучении истории общественно–политического движения XIX ст. в Украине. Проведен критический анализ многочисленных источников, обобщены историографические разработки данной темы.

Ключевые слова: Драгоманов М.П., Украина, XIX век, общественно–политическое движение, историография, источниковедение.

Kozub, L.V. M.P. Dragomanov's heritage as well as sources to a study of the history of social and political movement of XIX–th century

This article is dedicated to a complex study of M.P. Dragomanov's developments of the history of social and political movement of XIX–th century in Ukraine. An urgency of the present research is determined by a necessity to specify social and political viewpoints of the scientist.

Key words: Dragomanov M.P., Ukraine, XIXth century, social and political movement, historiography, source study.